

РОЗДІЛ VII. ХРОНІКИ / РЕЦЕНЗІЇ Й АНОТАЦІЇ

Анатолій Загнітко

ORCID: 0000-0001-7398-6091

Алла Паславська

ORCID: 0000-0002-7314-3171

DOI: 10.31558/1815-3070.2024.48.13

МОВА, ІДЕНТИЧНІСТЬ, ДИСКУРС: СУЧАСНІ ВИМІРИ

Рецензія на: Björn Wiemer / Rainer Goldt (Hg.) Die Ukraine als Objekt russischer Großmachtansprüche Sprachen, Identitäten und Diskurse. Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2024. 361 S.*

Аналізована праця опублікована в серії «Arbeiten und Texte zur Slavistik, Band 109», засновником якої є Вольфганг Касак (Begründet von Wolfgang Kasack) та за редакцією Альфреда Галля, Франка Гьоблера та Райнера Гольдта (Herausgegeben von Alfred Gall, Frank Göbler und Rainer Goldt) і вирізняється актуальністю заявленої проблеми – осмислити Україну як об’єкт безпосередніх претензійних настанов на статус великої держави через: 1) розкриття функційних мовного – національного – ідентичного ландшафтів Українського узбережжя Чорного моря (Jan Patrick Zeller / Gerd Hentschel «Die ukrainische Schwarzmeerküste: Sprachen – Nationalitäten – Identitäten», с. 21–64); 2) встановлення основних мотивованих та немотивованих етапів змін у мовній політиці в Україні протягом ста (1922–2022) років (Sabrina Natmessnig / Tilmann Reuther / Yevheniia Lytvysko «Hundert Jahre Sprachenpolitik in der Ukraine: 1922 bis 2022», с. 64–94); 3) визначення особливостей гегемоністських претензій стандартної російської мови на ґрунті концептуального висвітлення її функційності у (східному) слов’янстві (Björn Wiemer «Ein Exot mit hegemonialen Ansprüchen: Welche Rolle kommt dem Standardrussischen im (Ost)Slavischen zu?», с. 95–208); 4) узагальнення імперської візійності неоевразійського руху Олександра Дугіна, основними компонентами якого є незаперечна віра в поширювані тези неоросійськості, історична тяглість російськості, добровільне сприйняття останньої різними національностями (Rebecca Krug «Von Dublin bis Vladivostok? Die neoeurasische Bewegung Aleksandr Dugins und ihre imperialen Visionen», с. 209–250); 5) простеження гегемоністських історичних наративів російського дискурсу про Україну в суб’єктивно-президентських інтерпретаційних моделях (Rainer Goldt «Lektüren eines Präsidenten: Hegemoniale Geschichtsnarrative des russischen Ukrainediskurses», с. 251–322) та ін. Заявлені питання не вичерпують ємного змісту рецензованої монографії, яку відкриває вступне слово знаних дослідників (Björn Wiemer / Rainer Goldt «Vorwort», с. 7–20), за редакцією котрих й упорядковане оприлюднене видання. Окреслений перелік не можна вважати вичерпним, оскільки питання мови, ідентичності та множини сучасних дискурсів є надзвичайно

* Тексти рецензії опубліковані двома мовами для зручності прочитання широким колом тих, кого цікавлять питання, підняті в аналізованій монографії.

розмаїтим і заторкує глибини національної пам'яті, національного самопізнання, самості в мові та через мову, та й осмислення чи кваліфікація тих чи інших мовних ландшафтів може розглядатися з різних позицій, коли відступи від усталеності мовних норм, численні вкраплення мови сусідньої держави, зумовлені різними чинниками, набувають обґрунтування як суржик, хоча останній потрібно розглядати в аспекті змішування мов із послідовним диференціюванням особливостей вияву останньої в різних українських землях, відмежовуючи від у чомусь наближених говіркових явищ, зокрема північного та ін. У цьому ракурсі напрочуд переконливими є наголошення у «Vorwort» того, що «war und ist im Gewirr der Stimmen und Ideologien sachliche Aufklärung über die Hintergründe der Eruption imperialer Gewalt, deren neuestes Opfer, nicht zum ersten Mal, die Ukraine wurde, gebotener denn je» (с. 10), адже саме обтяженість різними «науковими» версіями неоімерських Російської Федерації зазіхань та прагненням зінтерпретувати їх на ґрунті «історичної» тяглістю, активно поширюваними російськими політиками, на жаль, також окремими науковцями, стає на заваді до істинної кваліфікації й оцінки засадничих принципів взаємовідносин України та Росії в історичному й сучасному вимірах. Цілком викінченим постає твердження авторів «Vorwort» Björn Wiemer і Rainer Goldt про те, що не потрібно «sollte man auch vor unliebsamen Wahrheiten, welche das Verhältnis zu Rußland und zur Ukraine betreffen, nicht zurückscheuen», адже «Verständigung beginnt – abgesehen von einer offenen, positiven emotionalen Einstellung – nicht mit Verklärung (oder rein geschäftlichen Interessen), sondern mit Aufklärung, also auch mit der Aufdeckung von blinden Flecken und Halbwahrheiten, gleich welche der involvierten Seiten sie jeweils betreffen» (с. 10). Будь-яка напівправа провокує різноманітні квазінаукові теорії, що потім обростають дискусіями, завданням яких часто постає приховування правди, та й тлумачення останньої є похідним від орієнтування дослідника на досягнення кінцевого результату, підтвердженням чого можуть поставати кваліфікаційні підходи до визнання статусу, наприклад, української мови або як самодостатньої, або як «наріччя» російської мови і под.

За інформацією авторів «Vorwort»: «Die meisten dieser Aufsätze stellen aktualisierte und zum Teil deutlich überarbeitete Versionen von Vorträgen dar, welche im Sommersemester 2022 an der Johannes-Gutenberg-Universität Mainz, initiiert durch Björn Wiemer, Professor für slavistische Sprachwissenschaft, in Verbindung mit dem Studium generale als digitale» (с. 14), що уможливило простеження зрізів науково-славістичної думки в оцінці питань мови, ідентичності в різних дискурсивних площинах сучасних російських претензій на статус великої держави, повне поновлення активно сповідуваних теорій кінця XIX – початку XX століть, сповідуваність імперського (↔ неоімперського наративу) про вищість російської культури і вторинність української: «Большевики знают, что роблять, коли з дня в день товчуть про “преваги” російської культури і про впливи, впливи: Добролюбова і Чернишевського і Курочкіна – на Шевченка, Тургенєва – Марка Вовчка, Горького на Михайла Коцюбинського, Пушкіна на Лесю Українку, Решетнікова і Гл. Успенського – на Франка. Вони борються з національною гордістю українця» (Шевельов 2009: 119).

Студіювання Jan Patrick Zeller і Gerd Hentschel «Die ukrainische Schwarzmeerküste: Sprachen – Nationalitäten – Identitäten» (с. 21–68) охоплює розгляд особливостей мовного ландшафту Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, що досягнуто через використання лінгвосоціологічного обстеження й узагальнення за два роки до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації. Істотним у запропонованому аналізі є простеження статистичних показників про кількість росіян і російськомовних осіб за даними останнього перепису населення в кожній з областей, а також з'ясування поглядів на поняття суржика, яке, за твердженням Jan Patrick Zeller і Gerd Hentschel, «Es ist in der Öffentlichkeit stigmatisiert und Gegenstand sprachpuristischer Debatte» (с. 27) , що є цілком аргументованим. Автори розвивають думку про те, що «Der Suržyk fungiert heute ganz offensichtlich aber auch als Code für „die Eigenen“ (ukr. svojich), insbesondere im Süden» (Там само, с. 27), хоча віднесення суржика до коду, очевидно, автори роблять з опертям на окремі його словникові дефініції на зразок «сукупність засобів мови, що використовуються у комунікації і характеризуються певною однорідністю (літературна мова, соціальні чи територіальні діалекти тощо)» (Бацевич 2007). Якщо враховувати, що у мовній систематиці використовують шкалу з чотирма рівнями близькості: мова ↔ наріччя ↔ діалект ↔ говір, опрацьовану на емпіричній основі, то логічним постає питання про місце суржика, а також кількісні та якісні його виміри, тобто за яких показників останніх мовлення є суржиковим і наскільки такі показники є вимірюваними.

Останнє відображене в тезі «der Suržyk ein informeller Kode, vor allem für den Familien-, Freundes- oder Kollegenkreis» (Zeller, Hentschel, с. 28). Не вдаючись у наукову дискусію, потрібно наголосити на вагомості міркувань дослідників, що вживані на сьогодні терміни «українськомовний», «російськомовний», почасти «суржикомовний» надзвичайно спрощують реальність, тому що «Die allermeisten Ukrainerinnen und Ukrainer sind zumindest bis zu einem gewissen Grad mehrsprachig, in dem Sinne, dass sie zwei (in entsprechenden Kontexten), wenn nicht alle drei angesprochenen Sprachen (Codes) praktizieren» (Там само, с. 28). Останнє твердження стало підґрунтям для аналізу «Sprachen und Nationalität» (с. 29–43) із послідовним простеженням статусного навантаження „Primäre Gebrauchssprache“, „Häufige Gebrauchssprache“, „Erstsprache“ (als erste erworbene Sprache) sowie „Muttersprache“ в задекларованих українців чи росіян з опертям на викінчений аналіз отриманих експериментальних даних щодо усталення мовою в межах кожної із заявлених груп. Виконаний аналіз є цілком коректний, оскільки ґрунтований на адекватних моделях обчислення. Істотними постають спостереження Jan Patrick Zeller і Gerd Hentschel щодо «Sprachen und Identität» (с. 43–57) у межах окреслених питань «Ukrainische / Russische Identität» та «Meinungen zur ukrainischen Eigenständigkeit und Identität». Підсумкова ж частина «Diskussion und Fazit» (с. 57–64) містить узагальнення й цілком аргументовані висновки про «Dabei zeigen sich klare Unterschiede im (selbsterklärten) Sprachverhalten Befragter ukrainischer oder russischer Nationalität: Erstere zeigen eine klare Tendenz, alle drei Sprachen in beträchtlichem Maße zu verwenden, während Letztere sich deutlich stärker nur auf das Russische fixieren» (с. 57).

Студіювання Sabrina Natmessnig / Tilmann Reuther / Yevheniia Lytvyshko «Hundert Jahre Sprachenpolitik in der Ukraine: 1922 bis 2022» (с. 65–94) у вступній частині наголошує, що в центрі уваги постають усі українські землі в цілісній сукупності: «Sprachenpolitik in der Ukraine in den letzten einhundert Jahren (1922 bis 2022) – dieser Zeitraum wirft hinsichtlich der Ukraine die Frage auf, von welchem Territorium die Rede sein wird. Hier, wie auch in den meisten Beiträgen dieses Bandes, wird es um das völkerrechtlich anerkannte Territorium der Ukraine in den Grenzen des Jahres 1991 gehen», а «Einleitung» (с. 65) є майстерною інтродукцією. Дослідження, крім вступних зауваг (с. 65–66) і висновкових узагальнень «Diskussion und Fazit» (с. 90–94), охоплює три компоненти «Historisch-sprachenpolitischer Blick auf die Zeit vor 1922», «Die Sowjetzeit», «Die Jahre 1991–2021 (ukrainische Staatspolitik)», де перший має своїм завданням досить стисло окреслити й схарактеризувати перебіг мовних подій на землях України до 1922 року, а вже другий – містить ґрунтовний розгляд фактів мовного будівництва в Україні з концентруванням уваги на окремих етапних процесах, для чого вирізнено особливо прикметний період «коренізації» («Die Jahre 1922 bis 1932 (frühsowjetische Korenizacija-Politik)» (с. 65–66), коли актуалізованим постало всепроникнення української мови в усі суспільні сфери. Цілковитим логічним є аналіз мовно-радянської політики («Die Jahre 1932–1985 (sowjetische Politik)» (с. 71–74)), основним завданням якої від самого початку була усезагальна централізація мовно-розбудовних процесів в Україні. Прикметною рисою аналізованого етапу, як відомо, постало нав'язування суспільству практики так званого «добровільного вивчення національних мов», зокрема української. Апробована тоді практика уже в сучасних умовах знайшла розвиток у мовній політиці Російської Федерації. Упровадження практики так званого «добровільного вивчення національних мов» дає змогу сформуванню цілих анклавів, в яких відсутня мова титульної нації в освіті, адміністративно-територіальному управлінні, оскільки їх вияв посилює внутрішньодержавні відцентрові тенденції (пор., наприклад, підпорядкування низки закладів вищої освіти в Дніпропетровській, Миколаївській, Донецькій та інших областях Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти Радянського Союзу, а не відповідному міністерству України). Тому мотивованим постає виокремлення періоду перебудови («Die Jahre 1985–1991 (spätsowjetische Perestrojka-Politik)» (с. 74–77), в який відбулося пробудження національно-мовної свідомості, підтвердженням чого постало утворення Товариства української мови імені Тараса Шевченка, ухвалення Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>). Вагомим є твердження про те, що ухвалений Закон кардинально не вирішував питання мовного будівництва: «Ausrichtung der Ukrainischen SSR. Einerseits sollte das Ukrainische als Basis der Identitätsbildung dienen, andererseits blieb Russisch in allen gesellschaftlichen Lebensbereichen präsent» (с. 77), а подав перші кволи рухи до розширення функційного статусу української мови. Змістово насиченим є «Die Jahre 1991–2021 (ukrainische Staatspolitik)» (с. 77–89), у межах якого розкрито усю драматичність кроків мовного будівництва – від ухвалення Закону України «Про засади мовної політики» (так званий «закон Ківалова – Колесніченка») у 2012 році до його відміни спочатку Верховною Радою 23 лютого

2014 року й остаточного скасування 28 лютого 2018 року Конституційним Судом України. Не минули увагою автори й посилення національно-мовної політики в засобах масової інформації, вищій школі («Das Fernseh- und Radiogesetz von 2016 und das Bildungsgesetz von 2017») та ухвалення актуального й сьогодні Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» («Das Gesetz Über die Gewährleistung des Funktionierens der ukrainischen Sprache als Staatssprache (2019)»). Урахували дослідники й особливості мовної політики в Автономній Республіці Крим («Der Sonderfall der Autonomen Republik Krim (1998 bis 2014)» (с. 86–89), де функційно навантаженою поставала й кримськотатарська поряд із російською мовою, що сукупно забезпечувало доцентровість мовного будівництва з ядровим функційним статусом української як державної мови на всіх землях України.

Розділ «Lektüren eines Präsidenten» з підзаголовком «Hegemoniale Geschichtsnarrative des russischen Ukrainediskurses» (с. 251–322), за авторства Rainer Goldt, відкривається цікавими вступними заувагами про два підходи до політичної історії з констатуванням численних прикладів, які свідчать, що виховання, його стилістика, модель, наповнення та ін. істотно не впливає на видозміну лідерських позицій учня, його пріоритети, що прямо корелюють із настановами Володимира Путіна: «Größe darstellt, es ist diejenige, die Vladimir Putin schon zu Beginn seiner Präsidentschaft instinktsicher für sich in Anspruch nahm. „Ich bin der Präsident der Russischen Föderation. Warum sollte ich um Vergebung bitten?“» (с. 253). Таке розмірковування стає підґрунтям для розгляду стратегії поступового державного перевороту («Putins Strategie des schleichenden Staatsstreichs» (с. 253–257)), започаткованого й покроково здійснюваного Володимиром Путіним, для чого автор наводить численні факти ідеологічного, фізичного, морального та ін. нищення своїх опонентів, а також усіх тих, хто намагався дотримуватися відкритості й демократичності в Російській Федерації, вибудову всезагального підтримування. Етапними постали, поза всяким сумнівом, війни в Чечні, Грузії, окупація Криму і под. З опертям на численні факти дослідник («Alter Wein in neuen Schläuchen: (Re-)Invention of Tradition im Russland des 21. Jahrhunderts» (с. 257–268)) простежує, як відбувається неінституційна легітимація влади на основі історичних міфів, збільшення її претензій, а похідними постають множини політичних дій, ґрунтовані на такій міфологічності, де межа між правдою й неправдою повністю знівельовані, тому неправда інтерпретована як правда. Образно-метафорична назва підрозділу яскраво відображає стихію оновлення одягу на старих реаліях, що вдалося вияскравити через з'ясування низки актуалізованих у сучасній Росії ревіталізації концепції транснаціональної культурної ідентичності («Die „Russische Welt“ („Russkij mir“) als wiederbelebtes Konzept transnationaler kultureller Identität»), на яку працювали численні науковці в Російській імперії (М. Меньшиков, М. Погодін, О. Соболевський (пор. «Теорія Погодіна – Соболевського» (↔ Гіпотеза Погодіна – Соболевського) та ін.), надання сакрального статусу власній історії та водночас її переписування (↔ перелицювання) на власний манер («Sakralisierung der eigenen Geschichte») із підпорядкуванням державно-настановному баченню та упровадження безальтернативного її тлумачення (пор., наприклад, прагнення

заперечити функційно центровий статус Києва в києво-руській державі), у силу чого усі інші підходи постають протиправними й такими, що руйнують основу російської державності. Автор розділу не оминає надзвичайно складної сфери сприйняття України в російській історії XIX століття («Die russische Wahrnehmung der Ukraine im langen 19. Jahrhundert» (с. 268–281)) із деталізованим розкриттям особливостей вияву великодержавного шовіністичного начала в багатьох російських митців, що виявлялося через оприлюднення їхнього ставлення до поборників української державності («Ivan Mazepa – Archetypus des Verräters bei Ryleev und Puškin»), а також через розкриття різноцінного сприйняття Тараса Шевченка російськими лібералами («Unverständener Held der russischen Liberalen: Taras Ševčenko»). Можна лише вітати прагнення дослідника з'ясувати цілісність і/чи двоїстість характерологічної постаті Миколи Гоголя («Zwei Seelen: Nikolaj Gogol'»).

Окремої уваги, безперечно, заслуговує дослідницьке есе «Eine Karikatur des Ukrainophoben: Ivan Turgenevs Pigasov»), у якому послідовно схарактеризовані авторські, наприклад, Івана Тургенева в романі «Рудін», інтерпретації українства та українців, де в уста персонажа (Пігасова) і/чи персонажів вкладаються мистецькі бачення про відсутність української (малоросійської) мови (с. 277)).

Істотним у цьому разі є те, що в монографії послідовно усі наведені цитати в оригіналах – українському, російському і под., а поряд перекладені німецькою мовою, що свідчить про високий мовно-естетичний рівень видання й водночас сприяє адекватному розумінню та сприйняттю аналізованого матеріалу не лише німецькомовним читачем. Амбівалентне ставлення Михайла Булгакова до України, усього українського та його сприйняття цього в сукупності прокоментовані в «Ukrainisch-Persiflagen in Michail Bulgakovs Bürgerkriegswerken „Belaja gvardija“ und „Dni Turbinych“» (с. 277–279).

Напрями й закономірності радикалізації у ставленні до України в російському владному й художньо-белетристичному, публіцистичному дискурсах скваліфіковані в «Die Radikalisierung des politischen Diskurses im Vorfeld des Ersten Weltkriegs und das Narrativ von der Unterwanderung der Ukraine» (с. 282–290), де послідовно схарактеризовані основні постулати одного з ідеологів «Всеросійського національного союзу», прибічника расизму («Der wüste Polemiker: Michail Men'sikov»), для якого усе національно-українське є вторинним, провінційним і т. ін. Такий підхід певною мірою став опертям для розкриття особливо актуальної теми «Der Etatist: Petr Struves Entwurf einer transnationalen russischen Kultur als imperialer Koine», що сьогодні перебуває на службі або ж є просто наріжним каменем неоімперської політики Російської Федерації. Яскравим і витонченим постає розгляд еволюції поглядів і підходів Олександра Солженіцина («Vom literaturzentrierten zum philosophiezentrierten Imperium: politische Indienstnahme am Beispiel Ivan Il'ins und Aleksandr Solženicyns» (с. 291–310), який, подібно до персонажа одного зі своїх романів, пережив метаморфозу – від споглядання національно-патріотичного аж до повного заперечення такого для українців, які, за його переконанням, руйнують імперію й не зовсім мотивовано прагнуть до окремої державності. Тому дослідник зупиняється на питанні про функційне навантаження персонажів Олександра Солженіцина – трансляторів імперської ідеології («Treuhänder der imperialen Idee:

Ivan P'in») про статус України, її вторинність щодо Росії («Ivan P'in zur Frage einer unabhängigen Ukraine»).

Особливе ставлення Олександра Солженіцина до територіальної цілісності, її рубежів висвітлено в есе з промовистою назвою «Der zurechtgestutzte Nobelpreisträger: Aleksandr Solženicyn», стрижневою тезою якого можна вважати цитату із творів самого О. Солженіцина «[В самостоятельном развитии – дай Бог Украине всяческого успеха] (доповнення авторів рецензії – А. П., А.З.). Отяжелительная ошибка её – именно в этом непомерном расширении на земли, которые *никогда* до Ленина Украиной не были: две донецкие области, вся южная полоса Новороссии (Мелитополь – Херсон – Одесса) и Крым» (с. 307), яку безкінечно полюбляє повторювати В. Путін, хоча вона йому й не належить.

Рецензована монографія логічно структурована й підпорядкована загальній ідеї розкриття множини кроків Російської імперії в реалізації власного статусу великої держави, чому й підпорядковані усі ідеологічні, військові та інші зусилля. Автори окремих розділів на численних експериментально опрацьованих даних послідовно розкривають особливості мовного ландшафту окремих українських земель, які активно використовували в російській пропаганді як такі, що є російськомовними, що дає змогу говорити про упередженість та оманливість тверджень російських політиків і пропагандистів, оскільки такі землі мають зовсім іншу картину мовного упорядкування.

Важливим елементом, який цілком і повністю завершує структуру аналізованого монографічного дослідження, постає наявність кількомовних резюме (с. 323–340), даних про авторів окремих розділів «Beitrdgerinnen und Beitrdger» (с.341–344), індекса цитованих дослідників «Personenregister» (с. 345–350) і предметного покажчика «Ortsregister» (с. 341–344).

Аналізована монографія є цілком на часі, вона поглиблює окремі питання мовного простору сучасної України в її цілісності й недоторканності, розкриває історію мовного будівництва в Україні й висвітлює сприйняття України в різні періоди розвитку майстрами художнього слова, політиками, ідеологами Російської імперії, що розкриває усі крутизни поступу українськості, відстоювання статусного навантаження української мови. Тому вагомим є розгляд тенденцій та особливостей національної ідентичності на викінченій фактологічно-експериментальній основі. З'ява монографії є своєчасною та актуальною в сучасних пошуках до розбудови національних просторів європейського простору з повноцінним виявом у ньому України.

Література

1. Бацевич, Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с. URL <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/k>. [Batsevych, F. (2007). Slovnyk terminiv mizhkulturnoi komunikatsii [Glossary of Intercultural Communication Terms]. Kyiv: Dovira, 205. Available at : <http://terminymizhkultkomunikacii.wikidot.com/k> (in Ukr).]
2. Шевельов, Ю. Над озером. Баварія. З історії незакінченої війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. С. 71–134. [Shevelov, Yu. (2009). Nad ozerom. Bavariia. Z istorii nezakinchenoi viiny [Above the Lake. Bavaria. From the History of the Unfinished War]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 71–134 (in Ukr).]